

Станіслав Кульчицький
СТРУКТУРА ДОНЕЦЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ У 1926-1938 рр.

Донбас і Придністров'я з дореволюційних часів об'єднувалися в один економічний район. Якщо проаналізувати загальносоюзний список підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено за роки індустріалізації понад 100 млн. рублів, то цей економічний район з 11-ма новобудовами займав перше місце. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві – під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру¹.

Якщо на початку індустріалізації дрібна, тобто переважно кустарно-ремісничка промисловість виробляла мало не третину всієї промислової продукції, то перед Другою світовою війною її питома вага скоротилася більше, ніж учетверо – до 7,5%. Зміна співвідношення на користь великої промисловості засвідчувала високі темпи технічного прогресу. Слід пам'ятати, однак, що дрібна промисловість стовідсотково працювала на задоволення повсякденних потреб населення, тоді як переважна частка продукції кожної галузі великої промисловості призначалася для споживання інших галузей і, в кінцевому підсумку, для задоволення потреб військово-промислового комплексу, підприємства якого розміщувалися, як правило, за межами України.

Економічне значення Донбасу визначалося наявністю великих запасів високоякісного вугілля, густою мережею шахт, де воно видобувалося, і залізниць, якими перевозилося на місцеві металургійні заводи і в усі регіони країни. Напередодні Першої світової війни Донбас давав 87% загальноімперського видобутку вугілля. Довоєнний рівень вуглевидобутку був перевищений в 1927/28 господарському році, але питома вага басейну в загальносоюзному вуглевидобутку скоротилася до 78% в цілому по Донбасу і до 68,2% по українському Донбасу².

Комуністична модернізація мало нагадувала однойменний процес в країнах Заходу, який був засобом утвердження демократичного суспільства. Вона була схожою на здійснювану самодержавною

¹ *Кульчицький С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). – К., 1979. – С. 226.

² Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 95.

Росією вестернізацію, яка давала в руки імператорам військово-промисловий потенціал для здійснення на світовій арені імперіалістичної політики. Вестернізація завжди виступала у вигляді “революції згори”, яку держава проводила методами насилля і терору. Навесні 1918 р., коли більшовики після остаточного утвердження при владі розпочали комуністичну революцію, В.Ленін закликав їх наслідувати першого російського імператора, який “не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства”³.

Головною опорою більшовиків були згуртовані у великі колективи промислові робітники. Вивчаючи відносини радянської влади з робітниками, треба пам’ятати, що держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилявся від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин – підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів – органи державної безпеки.

Соціально-економічні перетворення 1920-30-х рр. розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як колосальний злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталого економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекрытою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає комплексного вивчення обох тем – радянської модернізації і сталінських репресій.

Між переписами 1926 і 1937 рр. число міст з населенням понад 50 тис. жителів зросло в Донецькій області з 4 до 12. Кількість людей в містах, де розміщувалися новобудови перших п’ятирічок, зростала особливо швидко. Рекордсменами в Україні за темпами зростання були Краматорськ (7,6 рази) і Горлівка (4,5 рази). Подібні темпи спостерігалися тільки в сусідній Дніпропетровській області, де населення Дніпродзержинська за десятиріччя збільшилося в 4,5 рази, а Запоріжжя – в 4,4 рази. Це й не дивно. В обох областях, які входили до складу дореволюційної Катеринославської губернії, формувалася єдиний економічний район (з 1960-х рр. відомий як Донецько-Придніпровський). Проте міста Донецької області у міжвоєнну добу розвивалися більш динамічно. Область мала п’ять міст з потроєною за десятиріччя чисельністю населення, тоді як Дніпропетровська – тільки одне (Кривий Ріг). В інших областях України – не було жодного.

³ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 36. – К., 1973. – С. 284.

Відбудова і розбудова вугільного Донбасу була одним з пріоритетів центрального уряду в Москві. Технічна реконструкція старого Донбасу відбувалася шляхом концентрації вуглевидобутку в найбільш перспективних шахтах, поліпшення і оновлення їх устаткування, прискореного будівництва нових шахт.

У перші роки індустріалізації будувалися невеликі і середні шахти, які здебільшого повторювали за технікою виїмки вугілля дореволюційні проекти. В проектах того часу не передбачалося застосування принципово нового устаткування, запровадження повної механізації виробничих процесів. Для кожної шахти будувалася складна індивідуальна поверхня. В роки першої п'ятирічки у проектах уже передбачалася широка механізація основних процесів вуглевидобутку.

За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40⁴. Завдяки реконструкції старих шахт і будівництву нових істотно зросли нові виробничі фонди, поліпшилася їх якість. Вирішальною ділянкою технічної реконструкції шахт був забій. Зрушення, які відбувалися в ньому, знайшли своє відображення перш за все в системі розробок. Переважання пологого і похилого падіння пластів (79,5% усього добування) і відносно невелика їх потужність (від 0,6 до 1,8 м при середній динамічній потужності 0,93 м) сприяли розвитку механізації виймання вугілля важкими врубовими машинами⁵.

У шахтах, де розроблялися пологі пласти, ефективному використанню врубової машини перешкоджав короткий забій: на його зарубку йшла незначна частина всього робочого часу, і тому врубова машина простоювала. Це привело до необхідності збільшення довжини забою пологих пластів. На Донбасі середня довжина лави збільшилась з 48 м у 1927/28 р. до 70 м у 1932 р.⁶

Механізація зарубки вугілля на крутих пластах проводилася за допомогою відбійних молотків. Пневматичні відбійні молотки застосовувалися тільки на крутих пластах з неякісними боковими породами і великим газовідділенням, тобто там, де використання врубових машин зустрічало технічні труднощі.

За станом на 1933 р. вугілля було видобуто за допомогою⁷:
важких врубових машин – 53,2% від сукупного обсягу видобутку;
легких врубових машин – 0,5%;
відбійних молотків – 10,8;

⁴ Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Т. II. – К., 1957. – С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат «Ростовуголь».

⁵ Уголь (Москва). – 1935. – № 123. – С. 25.

⁶ Зворыкин А.А. Реконструкция каменноугольной промышленности. – М., 1934. – С. 61.

⁷ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. – М., 1935. – С. 137. У цьому джерелі, як і в усіх інших загальносоюзних статистичних збірниках, подаються дані з урахуванням Східного Донбасу в кордонах Російської Федерації.

інших механізмів – 12,8;
всього механізмами – 77,0;
ручний видобуток – 23,0.

На кінець другої п'ятирічки (1937 р.) за допомогою механізованої зарубки на Донбасі було видобуто вже 90% вугілля (проти 77% в США, 84,7% в Німеччині, 51% у Великій Британії)⁸. Зростання рівня механізації зарубки стало початком удосконалення всього процесу добування вугілля.

Раціональне використання врубової машини могло досягатися лише за умови механізації інших процесів вуглевидобутку. У зв'язку з цим впроваджувалася, зокрема, скреперна і конвеєрна доставка вугілля в лави до навантажувальної площадки. Це допомогло ліквідувати розрив між механізованою зарубкою і менш механізованою доставкою на пологих пластах. До 1936 р. доставка була механізована на 87,5%⁹.

Вузьким місцем залишалася відкатка вугілля. На корінних штреках механізована відкатка у 1935 р. становила 39,8%, у той час як механізоване добування досягло 80,2%, а доставка – 87,5%¹⁰.

Видобуток вугілля на українському Донбасі зріс з 24,8 млн тонн у 1928 р. до 39,3 млн тонн у 1932 р. Однак план першої п'ятирічки галузь виконала тільки на 85%¹¹. Прорив 1932-1933 рр., викликаний передусім Голодомором, вдалося ліквідувати тільки в 1934 р., коли Донбас виконав виробничу програму на 104% і дав 60,016 млн тонн вугілля¹². У 1935 р. Донбас також виконав планове завдання: було видобуто 68,9 млн тонн вугілля проти плану у 68 млн тонн¹³. Проте в наступні роки кам'яновугільна промисловість знову опинилася у прориві (результат Великого терору), і в другій п'ятирічці недовиконала план на 2%¹⁴.

У розрахунку на душу населення видобуток вугілля в Україні підвищився з 836,3 кг у 1913 р. до 2257 кг у 1938 р., тобто на 169,9% (у 1926/27 р. він дорівнював 756,8 кг). Ці темпи зростання були невеликі порівняно з іншими галузями промисловості, але виявилися достатніми, щоб наблизити душові показники виробництва по Україні до провідних країн Заходу. У 1937 р. душовий видобуток вугілля

⁸ Угольная промышленность СССР. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1957. – С. 207.

⁹ Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. – М., 1936. – С. 14.

¹⁰ Там само. – С. 10, 14, 18.

¹¹ Индустриализация СССР (1929-1933). Документы и материалы. – М., 1970. – С. 179.

¹² Орджонікідзе Г.К. Статті і промови. – К., 1960. – С. 588.

¹³ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 24.

¹⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921-1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С. 199.

становив: у США – 3429 кг, в Англії – 5165, у Німеччині – 3313, у Франції – 1065 кг¹⁵.

Утім, роль донецького вугілля в економіці Радянського Союзу поступово зменшувалася в результаті розгортання видобутку в інших кам'яновугільних басейнах. Питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р. (у тому числі по українському Донбасу – з 78,2 до 54,2%), тоді як частка Кузнецького басейну зростає відповідно з 2,7 до 13,9%, Уралу – з 4,2 до 6,5%, Підмосковного басейну – з 1 до 6%¹⁶. У зв'язку з цим споживання донецького вугілля все більше зосереджувалося в Україні і в Центральній Росії, решта регіонів поступово переходила на місцеві види палива.

За обсягом капіталовкладень в роки форсованої індустріалізації перше місце посідала металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до початку 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн руб.)¹⁷:

Макіївський завод ім. С.Кірова – 294,5.

Комунарський (Алчевський) завод ім. К.Ворошилова – 148,6.

Єнакієвський завод – 67,8.

Сталінський (Юзівський) завод – 57,1.

Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе – 13,6.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення – два в Дніпропетровській області (Запоріжсталь і Криворіжсталь) і один в Донецькій (Азовсталь). План першої п'ятирічки передбачав побудову тільки двох заводів у Дніпропетровській області потужністю по 650 тис. тонн чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит чорних металів змусив союзний уряд істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено в остаточному варіанті проекту до 1,7 млн тонн чавуну, а Запоріжсталі – до 2,0 млн тонн. Одночасно союзний уряд затвердив рішення побудувати на узбережжі Азовського моря, в Маріуполі новий металургійний завод потужністю в 2,2 млн тонн чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн. тонн чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чикаго дорівнювала 3 млн тонн чавуну)¹⁸. Перший чавун Азовсталі було одержано у серпні 1933 р.

¹⁵ Социалистическое строительство Союза ССР (1933-1948 гг.). Статистический сборник. – М., Ленинград, 1939. – С. 50.

¹⁶ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. – М., 1957. – С. 37.

¹⁷ Народнохозяйственный план на 1936 г. – Т. 2. – М., 1936. – С. 487.

¹⁸ Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. – Харьков, 1933. – С. 7.

Темпи розвитку чорної металургії в перші роки індустріалізації і у першій п'ятирічці були уповільненими. Держава тоді ще не могла виділити достатніх коштів для одночасної розбудови потужностей численних і пов'язаних між собою ланок чорної металургії – від видобутку руди, виробництва коксу і вогнетривів аж до кінцевої продукції галузі – виробництва прокату і труб. Недостатні темпи капітального будівництва поряд із затягуванням введення в експлуатацію новоспоруджуваних металургійних об'єктів наприкінці п'ятирічки (коли загальна сума капіталовкладень в цю капіталоемну галузь надзвичайно зросла) значною мірою зумовили невиконання намальованих планів розвитку. Досягнутий у 1932 р. рівень виробництва прокату по країні в цілому становив лише 55,3% від запланованого оптимальним варіантом першої п'ятирічки¹⁹. Внаслідок цього потреби країни в прокаті чорних металів зростали значно швидше, ніж його виробництво.

Радянська економіка не могла розвиватися запланованими темпами, тому що недопостачалася всіма видами прокатного металу і труб. Зокрема, у 1931 р. потреби капітального будівництва України в металі на підприємствах республіканського і місцевого підпорядкування були задоволені: у листовому залізі – на 20,7%, сортовому залізі – на 26,6, трубах сталевих – на 35,3, балках і швелерах – на 35,7% тощо²⁰. Можливості розв'язати проблему за допомогою імпорту прокату чорних металів були обмежені, тому що держава мала обмаль конвертованої валюти. Те, що вдавалося виручити від експорту, йшло в першу чергу на імпорт устаткування для машинобудівної галузі. І все-таки зовнішньоторгівельні організації змушені були різко збільшити імпорт прокату чорних металів. У 1931 р. частка імпорту у споживанні чорних металів досягла 23 %²¹. У другій п'ятирічці темпи зростання чорної металургії значно прискорилися (частково за рахунок реалізації того величезного заділу, який був зроблений у першій п'ятирічці). Це дало можливість задовольнити основні потреби економіки в продукції металургійної промисловості й ліквідувати імпортну залежність по металу.

У 1928/29 рр. українська металургія дала 2880 тис. тонн чавуну проти 2892 тис. в 1913 р., й відповідно 2787 тис. тонн сталі проти 2442 тис. та 2261 тис. тонн прокату проти 2086 тис. Алчевський і Костянтинівський (по чавуну) заводи навіть не досягли довоєнного

¹⁹ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926-1932 гг. – М., 1960. – С. 149.

²⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 169.

²¹ *Дерев'янкін Т.І.* Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1984. – С. 249.

рівня виробництва. У першій п'ятирічці уповільнені темпи зростання були характерні для переважної більшості українських заводів. У 1932 р. на Макіївському (по сталі і прокату) і Єнакієвському заводах виробництво знаходилося приблизно на рівні 1928/29 р. Проте саме ці підприємства, докорінно реконструйовані і розширені протягом двох перших п'ятирічок, на завершальному етапі дали більшу частину приросту металу. Споруджені в Україні нові підприємства (за винятком Запоріжсталі) в другій п'ятирічці ще не були доведені до нового металургійного циклу.

Протягом першої п'ятирічки погіршилося співвідношення між виробництвом чавуну і продукції передільних цехів: чавуну вироблялося набагато більше, ніж сталі і особливо прокату. Форсований розвиток доменних цехів пояснювався різким зниженням частки металолому у виплавці сталі після вичерпання нагромаджених у відбудовний період запасів лому. Крім того, будівництво нових заводів з повним металургійним циклом і навіть розширення існуючих заводів, як правило, починалося з доменних цехів. З другої п'ятирічки, навпаки, помітилося випереджаюче нарощування потужностей переробних цехів. Проте в донецькій металургії навіть в останні роки другої п'ятирічки виробництво прокату ще відставало від виплавки чавуну і сталі. Це відставання було подолане пізніше.

Залежність радянської економіки від імпорту прокату чорних металів особливо загострилося в 1931 р. у зв'язку з падінням виробництва прокату при одночасному стрімкому зростанні металоспоживаючих галузей. Проте в 1934-1935 рр. завдяки швидким темпам зростання металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я ця залежність була ліквідована. Імпорт прокату чорних металів скорочувався: з 1289 тис. тонн в 1931 р. до 885 тис. в 1932 р., 457 тис. в 1933 р. і 311 тис. тонн в 1934 р. У 1938 р. імпорт скоротився до 89 тис. тонн при експорті чорних металів в 53 тис. тонн²².

У листопаді 1930 р. видали першу продукцію два нових цинкових заводи приблизно однакової потужності – на Уралі – Беловський та в Україні – Костянтинівський. Раніше ця галузь кольорової металургії була представлена в СРСР одним невеликим заводом на Північному Кавказі. Тим часом потреби економіки в цинку постійно зростали, і доводилося задовольняти їх за рахунок імпорту. У 1929 р. було вивезено 34,1 тис. тонн цинку, в 1930 р. – 38,4 тис. тонн²³. Працюючи на довізній сировині (з Північного Кавказу, Уралу і Далекого Сходу), Костянтинівський завод неухильно збільшував виробництво цинку: у

²² Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. Статистический справочник. – М., 1960.

²³ Там само. – С. 311.

1931 р. – 2,3 тис. тонн, в 1934 р. – 8,6 тис. тонн, в 1936 р. – 11 тис. тонн²⁴. Завдяки цьому постійно зменшувався імпорт цинку: з 23,7 тис. тонн в 1931 р. до 4,3 тис. у 1934 р. і 1,5 тис. в 1935 р. У 1936 р. СРСР припинив імпорт цинку²⁵.

На третьому місці за важливістю в Донбасі перебувало машинобудування. Донецька область не мала переваг серед інших областей України за ступенем розвинутості металообробної промисловості. На початку другої п'ятирічки тут працювало 278 підприємств цієї галузі у великій промисловості. В них було зайнято 88,8 тис. робітників, і вони виробляли продукцію на 380 млн руб. в цінах 1926/27 р. Порівняно невисока оцінка вартості виробленої продукції пояснюється специфічною структурою галузі, яка орієнтувалася виключно на промисловість групи А. В продукції цієї галузі майже не було виробів, які задовольняли б потреби населення. Якраз ці вироби оцінювалися державою істотно дорожче (з включенням в ціну податку з обороту).

У першу чергу машинобудівники Донбасу задовольняли потреби двох провідних галузей місцевої промисловості – кам'яновугільної і металургійної. Така спеціалізація склалася з дореволюційних часів і в роки перших п'ятирічок тільки зміцнилася.

Частка українських підприємств у загальносоюзній продукції вугільного машинобудування була вагомою: 57% за 1928/29-1932 рр.²⁶ В Україні ця галузь була представлена в основному утвореним в 1930 р. трестом по виробництву гірничошахтного устаткування, до якого увійшли Горлівський завод ім. С.Кірова, Донецький завод ім. XV-річчя ЛКСМУ, Луганський завод ім. О.Пархоменка і Торецький машинобудівний завод, а також харківський завод "Світло шахтаря".

Горлівський завод, який до революції випускав переважно шахтні вагонетки, у першій п'ятирічці був докорінно реконструйований і переведений на випуск устаткування, знятого з імпорту – турбоповітродувок, шахтних ротаційних компресорів, врубових машин. В грудні 1930 р. тут була створена перша важка врубова машина, а в 1932 р. став до ладу один з найпотужніших в світі цех врубових машин²⁷.

Луганський завод вугільного машинобудування постав на місці залізничних майстерень. Після реконструкції тут було освоєно вироб-

²⁴ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. – К., 1937. – С. 40.

²⁵ Там само.

²⁶ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 61.

²⁷ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). – Донецк, 1978. – С. 15.

ництво складного технологічного і транспортного устаткування для збагачення вугілля. Донецький завод став основним виробником шахтних тягальних лебідок. Торецький, Краснолуцький і Рутченківський механічні заводи, які займалися переважно ремонтом, після здійсненої в другій п'ятирічці реконструкції почали самостійно виробляти шахтне устаткування²⁸.

Перелічені заводи відіграли основну роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів СРСР. У 1932 р. вугільна промисловість країни задовольнялася внутрішнім виробництвом по всіх видах машин на 72%, у тому числі по важких врубових машинах – на 75%, пересувних компресорах – на 49%, тягальних лебідках – на 24%²⁹. В другій п'ятирічці імпортна залежність була цілком подолана.

Машини та устаткування для металургійної промисловості головним чином виробляли два краматорські заводи важкого машинобудування. Старокраматорський завод (СКМЗ), створений у 1896 р. і реконструйований у 1928 р., на першому етапі індустріалізації був основним підприємством країни в цій галузі. Значним його досягненням стало виготовлення в 1931 р. другого в СРСР і чотирнадцятого в світі потужного блюмінга для Магнітогорського металургійного заводу (перший виготовлений в країні блюмінг, встановлений в Макіївці, було створено на розташованому під Ленінградом Іжорському заводі). У 1933 р. СКМЗ виготовив комплексне устаткування для прокатного цеху Запоріжсталі у складі чотирьох станів³⁰. У 1936 р. на заводі було збудовано перший радянський слябінг, призначений також для Запоріжсталі³¹. Це підприємство забезпечувало потреби радянської металургії в завалочних, ливарних і монтажних кранах, виконувало замовлення на унікальне устаткування для гідроелектростанцій, тракторних заводів тощо. Колектив СКМЗ починаючи з 1932 р. виробляв стани для прокатки інструментальних і легованих сталей, машини для правки сталевих листа і сортового прокату, стани холодної прокатки³².

²⁸ Тимошенко М.Т. Завершення соціалістичного перетворення економіки (1933-1937 рр.) // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 324.

²⁹ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 248.

³⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 180.

³¹ Экономическая жизнь СССР. – Кн. 1 (1917-1950). – М., 1967. – С. 293.

³² Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917-1967. – К., 1967. – С. 35.

У жовтні 1929 р. було закладено Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). 28 вересня 1934 р. його перша черга стала до ладу. Разом зі своїм дублером – Уралмашзаводом – він перетворився на найбільше підприємство важкого машинобудування СРСР. Завод був розрахований на щорічний випуск 30 комплектів устаткування для мартенівських і 6 комплектів – для доменних цехів, трьох блюмінгів, 16 прокатних станів, значної кількості устаткування для шахт, коксових батарей, електростанцій³³.

Машинобудівна промисловість, яка спеціалізувалася на виготовленні устаткування для залізниць, була представлена на Донбасі, окрім ремонтних заводів, підприємством світового значення – Луганським (Ворошиловградським) паровозобудівним заводом. На заводській території ЛПЗ за роки першої п'ятирічки було збудоване підприємство, співставне за потужністю з найбільшим у світі заводом компанії “Американ локомотив”. Проектна потужність заводу була розрахована на випуск 1080 важких вантажних паровозів серії “ФД” на рік. У 1935 р., коли виробнича потужність нового заводу була освоєна менше ніж наполовину, ЛПЗ дав у півтора рази більше паровозів, ніж усі заводи передреволюційної Росії, разом узяті (у порівнянній потужності)³⁴.

На Донбасі була розміщена більша частина хімічної промисловості України. Якщо взяти тільки велику промисловість, в Донецькій області було розміщено зовсім небагато хімічних підприємств, але вони були найбільшими в галузі. Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією – з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні передбачалося здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25-26 млн руб. Кожний із чотирьох комбінатів з невизначеним у п'ятирічному плані місцезонашуванням досягав вартості 93 млн руб.³⁵ Виконати таку програму не вдалося ні в роки першої п'ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу прискореного розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей для виробництва добрив цього було замало.

³³ Донецький облвиконком Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932-1934 рр.). – Сталіно, 1934. – С. 58.

³⁴ Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С. 44.

³⁵ Мапа капітального будівництва УСРР за п'ятирічним планом народного господарства. – Харків, 1930. – С. 25-31.

Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі.

На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Поряд з добривами тут було налагоджено виготовлення великої кількості вибухових і отруйних речовин (в 24 з 25 цехів)³⁶. Будівництво другого азотнотукового комбінату (не в Рутченковому, як планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п'ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п'ятирічки, розпочалося біля Лисичанська у 1933 р.³⁷ На цьому місці розташовувався завод, будівництво якого почалося ще в роки Світової війни, але тоді ж припинилося. До кінця першої п'ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти з сировини, яку поставляли збудовані поблизу коксохімічні заводи. Через відсутність коштів будівництво знову було законсервоване і відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільший в Україні і в Європі Рубіжанський (Сіверськодонецький) хімкомбінат.

Однією з найбільших будов став Костянтинівський хімічний завод. У 1930 р. тут став до ладу суперфосфатний цех виробничою потужністю в 200 тис. тонн суперфосфату на рік. Реконструкція Донецького і Слов'янського содових заводів в другій п'ятирічці теж перетворила їх в потужні підприємства. У 1936 р. хімічна промисловість Донбасу давала 49% загальносоюзного виробництва суперфосфату, 49% каустичної соди і 80% кальцинованої соди³⁸.

За роки перших п'ятирічок в Україні було споруджено одинадцять великих коксохімічних заводів продуктивністю від 640 до 1300 тис. тонн металургійного коксу на рік. Шість заводів знаходилися на території Донбасу: Рутченківський (перша черга стала до ладу в 1928 р., друга – в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Новомакіївський (1933), Маріупольський (1935) і Новоенакіївський (1935, 1936)³⁹. Поряд з основною продукцією коксохімія давала багату палітру хімічних речовин, які використовувалися як готова продукція або сировина для наступної переробки на хімічних заводах.

Хімічна промисловість Донбасу до кінця другої п'ятирічки збільшила обсяг виробництва порівняно з 1913 р. в 12 разів. Її питома

³⁶ Троян М.П. Індустріалізація в Україні// Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15-16. – Донецьк, 2008. – С. 141.

³⁷ Проект народногосподарського плану УСРР на 1934 р. – Харків, 1933. – С. 27.

³⁸ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 195.

³⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 157.

вага у промисловому виробництві Донбасу за цей період підвищилася з 4 до 14%. Заводи виробляли понад 100 різних видів хімічної продукції⁴⁰.

Донецька електроенергетика розвивалася прискореними темпами. Будувалися районні електростанції (ДРЕС, державна районна електростанція), електростанції для постачання струмом промислових підприємств (ЦЕС, центральна електростанція), заводські електростанції і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і виявилася однією з найбільших в СРСР. Тоді ж увійшла в дію Зуївська ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт – одна з найдосконаліших у світі за технічним рівнем. Північнодонецька ДРЕС потужністю в 73 тис. кВт вступала в дію двома чергами – в 1930 і 1932 рр.⁴¹

Будівництво електростанцій з агрегатами великої потужності давало змогу створювати енергетичні системи з метою передачі струму на великі відстані. Об'єднання енергогосподарства Донбасу почалося в 1930 р., коли було організовано трест “Донбас-струм”. До його складу увійшли Штерівська ДРЕС і 27 промислових станцій (ЦЕС) сумарною потужністю 142 тис. кВт⁴².

На початок 1935 р. в Донбасі налічувалося 18 діючих електростанцій потужністю понад 3 тис. кВт (в тис. кВт)⁴³. Електростанції об'єднувалися в єдину енергетичну систему – “Доненерго”. У 1933 р. мережі Донбасу були з'єднані з мережами Шахтинського району Азовсько-Чорноморської системи, а в 1935 р. почалося створення найбільшої в світі енергосистеми шляхом спорудження лінії електропередачі Дніпро-Донбас напругою 220 кв. і довжиною 270 км.⁴⁴ Ця лінія з'єднувала дві існуючі в Україні енергосистеми – “Доненерго” і “Дніпроенерго”.

Електрифікація галузей економіки здійснювалася не тільки вшир, в міру створення нових промислових потужностей, але й вглиб, шляхом переведення існуючих потужностей з механічної енергії на електричну. Тому випереджаючі темпи розвитку електроенергетики порівняно з іншими галузями промисловості були все-таки недостатніми, і в Україні постійно відчувалася напруженість в постачанні

⁴⁰ Донбасс – крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы. – Сталино, 1938. – С. 27.

⁴¹ Дудник Я.М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. – Харків, 1932. – С. 4.

⁴² Электроэнергетика СССР. – Т.1. – Ленинград, 1934. – С. 375-376.

⁴³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 85.

⁴⁴ История энергетической техники СССР. – Т. II. – М.-Ленинград, 1957. – С. 135-137.

енергією всіх категорій споживачів. Пріоритет в постачанні надавався промисловості, особливо металургійній і хімічній, де електроенергія все ширше використовувалася в технологічних процесах (електроплавка, зварювання, сушка, нагрів тощо). Потреби транспорту і сільського господарства задовольнялися незадовільно. Відчувалася напруженість і в постачанні електроенергії комунальному господарству, де вона використовувалася майже виключно для освітлення.

Незважаючи на те, що частка кам'яновугільної промисловості у споживанні електроенергії істотно впала, електроозброєність шахтарів за період з 1928 до 1935 рр. зросла більше ніж удвоє⁴⁵. Проте за роки перших п'ятирічок в галузі не вдалося подолати напруженості енергетичного балансу. Внаслідок цього проблема комплексної механізації вуглевидобутку залишилася нерозв'язаною.

Сумарна потужність електростанцій Донбасу зросла з 105 тис. кВт в 1928 р. до 780 тис. в 1937 р. Порівняно з дореволюційним періодом потужність електростанцій збільшилася в 12,6 рази. У 1937 р. Донецька область виробила 4181 тис. кВт-год електроенергії, що складало 44,3% загальноукраїнського виробництва і перевищило показник дореволюційної Росії в 2,5 рази⁴⁶.

Результати промислового розвитку Донбасу в роки перших п'ятирічок були надзвичайно вагомими. Радянська держава спромоглася зосередити максимум ресурсів, щоб домогтися прискореного розвитку вирішальних галузей економіки, які служили надійним фундаментом для зростаючого військово-промислового комплексу. Проте жорсткі методи концентрації ресурсів, особливо ресурсів з сільського господарства, утворили прірву між державою і суспільством. Мобілізовані в армію громадяни часто відмовлялися захищати радянську державу. Це стало головною причиною катастрофічних поразок 1941 року, які призвели до окупації України. Створений з величезними труднощами і жертвами економічний потенціал Донбасу довелось знищувати при відступі, щоб він не дістався ворогу.

* * *

Прагнення володарів московського Кремля примусово “ощасливити” всіх жителів планети під гаслом світової комуністичної революції не зникло після демобілізації п'ятимільйонної Червоної армії в 1921-1922 рр. Це засвідчував навіть герб Радянського Союзу, в центр якого помістили земну кулю, оповиту серпом і молотом.

⁴⁵ Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. – Харьков, 1940. – С. 27.

⁴⁶ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937). – С. 12, 98.

Проте розмови про світову революцію, головна роль в якій відводилася Червоній армії, поступово зійшли нанівець. В міру відбудови дореволюційного економічного потенціалу країни в компартійній пропаганді посилювалася тема “соціалістичної індустріалізації”. Вона повинна була покінчити з віковою технічною відсталістю і забезпечити міцний фундамент для галузей військово-промислового комплексу.

У розбудові ВПК провідну роль відігравали п’ять галузей важкої промисловості – кам’яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна і електроенергетична. Всі вони з дореволюційних часів були представлені в Донбасі. Не дивно, що цей край перетворився в один з найбільш важливих регіонів країни, де вирішувалася доля індустріалізації.

Індустріалізація була проголошена XIV з’їздом ВКП(б) в грудні 1925 р. “генеральною лінією” партії. Однак тільки після перемоги Й.Сталіна над політичними супротивниками і зосередження в його руках всієї влади почалася “революція зверху” – своєрідний рімейк здійснюваних царським урядом в 60-90-х рр. XIXст. соціально-економічних реформ. На відміну від дореволюційної індустріалізації, яка відбувалася на кошти іноземного капіталу в позиковій або інвестиційній формах, “соціалістична” індустріалізація проводилася за рахунок максимального обмеження матеріальних потреб народних мас. Мова йде не тільки про ресурси колективізованого села, що завжди підкреслюють дослідники, але й про ресурси міста у вигляді мобілізації трудових зусиль постійно зростаючого за рахунок селянства робітничого класу. За десятиріччя (1929-1938) форсованої індустріалізації життєвий рівень робітничого класу не зріс, а знизився. Але новобудови і докорінно реконструйовані підприємства важкої індустрії докорінно змінили обличчя країни. Донбас і технологічно пов’язане з ним Придніпров’я перетворилися на найбільший за обсягом освоєних капіталовкладень індустріальний регіон СРСР.